

A református egyház megtörése és behódoltatása Magyarországon

LADÁNYI SÁNDOR

1937-ben született Kisújszálláson. Egyháztörténész. A budapesti Református Teológiai Akadémián, valamint az ELTE-n végzett történelem-levéltár szakon. Egyetemi (teológiai) tanár, 1984-86, valamint 1993-94 között a Református Teológiai Egyetem dékánja.

Az elmaradt felszabadulás

A magyarországi protestantizmus, ezen belül különösen is a református egyház a 16. század végétől évszázadokon át léteért, vallása szabad gyakorlásáért keményen küzdeni kényszerült. Így alakult ki Habsburg-ellenessége, ellenállási magatartása. S mivel a magyarországi protestánsok teológiailag a svájci és holland hittestvéreikhez álltak közel, a 20. század folyamán is szembekerültek a német politikai törekvésekkel. (Ezt később a politikai hatalom hangoztatta is, s igyekezett az egyház vezetőit, vagy a helyzetet kevésbé átlátó személyeket megnyerni magának — mérsékelt sikerrel.) A II. világháború végét is „felszabadítás-felszabadulás”-ként várták sokan. A református egyház tagjai és szervezeti egységei aktívan kivették részüket az élet megindításában: a lelki, szellemi, társadalmi és materiális újjáépítés minden vonalán.

Budapesten, a Kálvin téri templomban, 1945. február 11-én, a pincéből való feljövétel utáni első istentiszteleten Ravasz László püspök igehirdetése arról szólt, hogy „amit vet az ember, azt aratja is” (Gal 6,1-10). „Mi a testnek vetettünk és halált arattunk” — állapította meg, de a püspöknek prédikációjában már benne volt a múlt megítélése, az újrakezdés — újat kezdés reménysége, akarása és lehetősége is, amely újnak azonban más, tisztább alapokra kell felépülnie. Ebben az igehirdetésben hangzott el először a bűnbánatra való felhívás, amely aztán jellemezte a református egyház törekvéseit a háború utáni első években (a bűnbánatra való felhívást és magát a bűnbánatot is a későbbi egyházi vezetés kisajátította és elferdítette; azt a „Horthy-rendszer” idején történt „mulasztások” feletti „bűnbánatra” koncentrált, és erre építette a „hitben való engedelmisség” és a „keskeny út teológiájá”-t). Ravasz László őszinte, bibliai értelemben való, tiszta bűnbánatra való felhívásához közel állt Szabó Imre budapesti esperes több igehirdetése ezekben a hetekben. 1945 augusztusában pedig a négy egyházkerület püspökei közös pásztorlevelet bocsátottak ki, amelyben kifejezésre juttatták azon meggyőződésüket, hogy az ország rombadőlésének az erkölcsi romlás volt az oka.

Nagyon hamar rá kellett döbbsenüik azonban az egyház felelős vezetőinek és tagjainak, hogy a háború végével egyáltalán nem a remélt állapotok köszöntöttek be. Az ország keleti fele már korábban elesett, és így ott már — Debrecen központtal — hamarabb indulhatott meg mind a világi-politikai, mind az egyházi élet. Révész Imre tiszántúli püspök mint a terület legnagyobb iskolafenntartó szervezetének vezetője, megbízást kapott a tankerületi főigazgatói tisztt betöltésére, s e minőségében 1944. december 1-jén *Bizalmas utasításban* — igen jó érzékkel — hívta fel a pedagógusok figyelmét a társadalmi és politikai változások komolyan vételére: „minden tanár és tanító rendkívüli felelőssége tudatában gondosan óvakodjék attól, hogy növendékei előtt a mai helyzetet, akár csak pusztá célozgatásokkal, hangulatkeltéssel is valami epizódyszerű, rövid közjátéknak tüntesse fel...”

A hatalom kizárólagos birtoklására — szovjet katonai segítséggel is — törekvő Magyar Kommunista Párt a belügyi vonalat kezdettől fogva szilárdan a kezében tartotta, és igen korán megkezdte a „tisztoztatást”. Révész Imre püspök Debrecenből már 1945. július 7-én levélben fordult Bereczky Albert kultuszminisztériumi politikai államtitkárhoz „...rendőri, népbírósi eljárás alá vont lelkésztestvéreink érdekében, akiknek a száma csak magában a tiszántúli egyházkerületben — bár természetesen folyton fluktuálva — a 30 körül jár (...) Bizonyára vannak még hasonló esetek, csak nem tudjuk, vagy nem merik tudomásunkra hozni...” A püspök rámutat levelében arra is, „hogy a befogott lelkésztestvérek egy részének az egészsége nem bírja a börtönt vagy az internálást... Ha a gyűlölet és a bosszúvágy nem vakítaná el az elméket, az egyszerű józan ész diktálna az illetőknek, hogy idáig ne engedjék jutni a dolgokat: hiszen az így bekövetkezett halálesetek óriási mértékben meg fogják növelni a már amúgy is épp eléggé meglévő lelki forrongást a rendszer ellen...” Révész Imre felhívja Bereczky Albert politikai államtitkár figyelmét arra is, hogy „...milyen hitvány semmiségért kerülnek be olyan emberek, akik soha semmiféle politikai tevékenységet nem folytattak, de vagy egy-két haragosuk van az illető községben, vagy az sincs, de valaki pártérdemeket akar szerezni... Ha igaz az, hogy Ravasz László ellen is akció készül, akkor kinek biztos ma közöttünk az élete? De akkor mondják meg nyíltan, mit akarnak, vállaljuk, amit vállalnunk kell. Azt semmi esetre sem fogjuk soká vállalni, hogy az egyházi közvéleményt csitítsuk és türelemre intsük.” — Lelkészeket és nem lelkészi egyházi vezetőket nem csak a Tiszántúlon tartóztattak le, fogtak perbe — ez országos jelenség volt. A belpolitikai helyzetre rámutat Ravasz László Budapesten, 1945. november 21-én elhangzott püspöki jelentésében: „Magyarországon a háború elvesztésével az egész politikai rendszer szélsőjobboldalról olyan erővel vágódott át a szélsőbaloldalra, hogy ezt az átcsapódást méltán nevezhetjük az egyik legnagyobb magyar for-

radalomnak. Közállapotainkat még korántsem lehet kiegyensúlyozottnak nevezni. Ezért van az, hogy a végleteket feloldó és kiegyenlítő szintetikus erők még mindig nem hatalmasodtak el. Sokszor az a benyomásunk, hogy mintha a jobboldali fasizmust baloldali fasizmus váltotta volna fel, s szívszorongva figyeljük, hogy az ellenkező végletekbe szédületesen kilengő inga mikor tér nyugalmi állapotába...”

A balratolódás felgyorsulása

¹Nem kapott sokkal több szavazatot a Szociáldemokrata Párt sem; az 1946. március 5-én a Magyar Kommunista Párt, a Szociáldemokrata Párt, a Szaktanács és a Nemzeti Parasztpárt részvételével megalakult ún. „Baloldali Blokk” együtt is az 1945-ös szavazatoknak mindössze 41,2%-át mondhatta magáénak.

²A „főellenség”, a Kisgazdapárt és a köréje csoportosuló polgári erők megsemmisítése volt ugyanis az egyik elsődleges cél, mivel az érvényt akart szerezni az 1945-ös választásokon elért eredményének az államhatalom és az államigazgatás terén is.

Az 1945. november 4-én tartott országgyűlési választásokon a Független Kisgazdapárt a szavazatok 57%-át szerezte meg, s a Magyar Kommunista Pártra a szavazóknak mindössze 17%-a voksolt.¹ A balratolódás — szovjet és magyar belügyi erők fokozott közreműködésével — mégis felgyorsult. 1946. január 31-én a nemzetgyűlés elnöke kihirdetettnek nyilvánította az 1946/I. törvénycikket *Magyarország államformájáról*. Nagy Ferenc 1946 nyarán kidolgozta és meghirdette a Kisgazdapárt új konszolidációs irányvonalát, a parlamentális kormányzás megszilárdítását, elutasította mind a „horthysta-restauráció”-t, mind a szocialista perspektívát. Ezzel szemben a Magyar Kommunista Párt III. Kongresszusa 1946 szeptemberében a demokrácia „népi” és szocialista irányú továbbfejlesztésének programját hirdette meg. A Kommunista Párt azonban parlamenti úton, politikai eszközökkel a hatalom, különösen annak kizárólagos birtoklása megszerzésére képtelen volt,¹ ezért parlamenten kívüli eszközökkel küzdött. Elsősorban a belügyi szervekkel karöltve tevékenykedő szovjet állambiztonsági szolgálat aktív segítségével törekedett a hatalomra. Ezen az úton a koncepciók perék egész sora született. Ezek között talán a leg súlyosabb és a Kisgazdapárt centrumára mért legeredményesebb csapás az ún. „közársaságellenes összeesküvés” „leleplezése” és „felszámolása” volt 1947-ben.² Ebbe a koncepciók perbe 1947-ben bele akarták keverni az 1946. február 4-e óta Pap László budapesti református teológiai tanár irányítása alatt működő Magyarországi Ökumenikus Újjáépítési Bizottságot, annak irodáját, és ezen keresztül a református egyházat is. Az iroda néhány munkatársa mint „összeesküvő” ellen eljárást indítottak — azzal a céllal, hogy így az egyházat befeketítsék, s ráadásul nagyobb mennyiségű valutához, építőanyaghoz és gépkocsihoz jussanak, amely az iroda rendelkezésére állt az újjáépítés céljaira.

A kommunista célkitűzéseknek voltak az egyházakat közvetve érintő részei, és voltak közvetlenül az egyházak ellen irányulóak. Az egyházellenesség alapja a marxista-leninista materialista-ateista világnézet és a szovjet példa mellett az is volt, hogy az egyházak — főként a protestáns, ezen belül is elsősorban a református egyház — ebben a régióban, így Magyarországon is, *nemzeti alapon* szerveződtek. (Ez a tény bizonyos mértékig meg is könnyítette a kommunisták felszámolási törekvéseit, mivel ezeknek nincs a Vatikánhoz hasonló nemzetközi összefogó felsőbb szerve.) A reformátusság nagy tömegei a Kisgazdapárttal vagy a Parasztszö-

vetséggel szimpatizáltak. A pártok mellett (vagy éppen ezek hiányában) bizonyos politikai erők társadalmi és ifjúsági egyesületekbe szerveződtek. A kizárólagos uralomra törekvő, a politikai és szellemi hatalom totális birtoklására törő kommunisták pedig a legszűkebb körben sem tűrték meg olyan erők jelenlétét, amelyek nem az ő irányvonalukba hatottak.

Közvetett támadás az egyházak ellen

1946 nyarán közvetett támadás indult az egyházak ellen: 1946. július 4-én, valamint a következő napokban-hetekben Rajk László belügyminiszter — a Szövetséges Ellenőrző Bizottságnak a fasiszta szervezetek felszámolását követelő jegyzékére hivatkozva — rendeleti úton felszámoltatta a Magyar Cserkész Szövetséget, a Katolikus Agrárfiújsági Legényegyletek Országos Testületét (KALOT), és mintegy másfélezer társadalmi egyesületet, köztük számos katolikus és protestáns egyházi (vallásos, hitbuzgalmi, missziói) egyület-egyesületet, vagy legalábbis elrendelte működésük felülvizsgálatát. (Teljes felszámolásuk 1950-re fejeződött be, amikortól a baloldali szervezetek monopóliumhelyzetbe kerültek.)

Az ifjúságért folyó harc keretében történt az egyházaknak az iskolákból való ki-, vagy legalábbis visszaszorítását célzó kísérlet is 1947 tavaszán. A pártközi értekezleten ugyanis javaslat született az iskolai hitoktatás fakultatívvá tételére, ami óriási felháborodást váltott ki országshatáron. Ez az „erőpróba” akkor kudarcra végződött, azonban 1949. szeptember 5-én — már hatalmi pozícióból — az Elnöki Tanács 1949. 5. számú törvényerejű rendelete eltörölte a protestáns egyházakkal egy évvel korábban, 1948 őszén-telén kötött „egyezmény”-ekben még kötelezőként szereplő iskolai vallásoktatást, és bevezette a fakultatív hitoktatást (amit azután még minden eszközzel gátolni is igyekeztek). Az Elnöki Tanácsnak ezt az intézkedését nem előzte meg az egyházakkal való, szélesebb körű tárgyalás, bár Bereczky Albert (akkor már püspök) — Győry Elemér dunántúli református püspöktársához írott levele tanúsága szerint — előzetesen tudott róla. (Ilyen „ki-választott” személy lehetett még más egyházi vezető is.)

Időközben, már 1945-től, a református egyházban is alakultak csoportok, akadtak egyes személyek, akik az egyház iránti felelősségtől indítva vagy egyéni ambícióból keresték a módokat arra, hogy az egyház megtalálja helyét az új helyzetben. Természetesen akkor még nem láthatták, hogyan alakul rövidesen az ország jövője. Ezek között találta meg aztán az új államvezetés azokat a személyeket, akik hajlandónak bizonyultak nemcsak az együttműködésre, hanem egyesek a legteljesebb kiszolgálásra is.

Az állam és az egyház szétválasztása

Az immár lényegesen átalakított kormányzat 1948 kora tavaszán kezdett hozzá az egyházakkal való viszonya „rendezéséhez”, az „állam és az egyházak szétválasztásához”. Ebben a „faltörő kos” szerepét szánta a református egyháznak a Rákosi-féle „szalámi-politika”. Ehhez azonban mindenképp el kellett távolítani a „régí” egyházi vezetőket, elsősorban Ravasz László duna-

melléki püspököt, a református zsinat és egyetemes konvent lelkesí elnökét és Lázár Andor dunamelléki főgondnokot. Lázár félretételéhez ötletet az országgyűlés előtt fekvő, „az ítélobírák áthelyezésének, úgyszintén az ítélobírák és az államügyészégi tagok végelbánás alá vonásának átmeneti szabályozásáról” szóló 91. számú törvényjavaslattal kapcsolatosan az ún. „jogász-főgondnokok” (Balogh Jenő, Szentpéteri Kun Béla és Lázár Andor) által kezdeményezett konventi határozat adott: „A Magyarországi Keresztény Egyházak együttes tiltakozása”. Ez ugyanis ismét ráirányította Rákosi Mátyás figyelmét Lázár Andorra. Ennek következménye egyrészt a református egyház elleni első nyílt támadás, másrészt Lázár Andor letartóztatása lett.

A református egyház elleni első nyílt támadást 1948. március 18-án, Szabó József Dunán inneni evangélikus püspök salgótarjáni beiktatásán Mihályfi Ernő „kiszgazdapárti politikus”, a köztársasági elnöki hivatal vezetője indította. *Ünnepi beszédében* ugyanis — egyebek között — ezeket mondta: „A protestantizmus előtt nyitva áll a lehetőség csatlakozni a demokratikus erők nemzeti frontjához. Az egyházon belül egyetlen kérdést kell előbb rendezni, a világi vezetés kérdését. Az egyház hivatalosan sohasem politizált, de politikai színét megadták azok a világi vezetők, akik az uralkodó osztály exponált képviselőiből kerültek ki. A forradalom átalakította az egész magyar társadalom képét, csak egy helyen nem következett be őrsgváltás: a protestáns egyházak világi felügyelői karában. S ez az, ami jogos bizalmatlanságot kelt az egyház iránt. Hogyan bízhatna a demokrácia abban az egyházban, amelynek egyik legfőbb vezetője igazságügy-miniszterséget viselt abban a rendszerben, amelyben Rákosi Mátyást, nem egy párt, hanem az egész magyar nemzet egyik legkiválóbb vezetőjét börtönbe zárta? S igazságügy-miniszterséget viselt akkor, amikor mártírhalálba vitték azokat, akik ugyanazt akarták, mint mi ma! A sürgős őrsgváltást joggal követeli az egyháztól a demokrácia. (...) Az állam azt sem tűrheti tovább, hogy az ellenforradalmi erők az egyház akarata, vagy tudomása ellenére is az egyház mögött gyülekezzenek...” — Ez a beszéd egyértelműen bizonyította a „kiszgazdapárti politikus” politikai elkötelezettségét, másrészt Lázár Andor dunamelléki református főgondnok elleni irányultságát. Lázár ugyanis 1932. október 1-jétől 1938. március 9-éig — tehát a „Rákosi per” idején is — valóban igazságügy-miniszter volt. Rákosi úgy gondolta, Lázár a „felelős” az ő letartóztatásáért, bebörtönzéséért és a Szovjetunió által kezdeményezett kicserélésének megakadályozásáért. Ezért köztudottan gyűlölte Lázár Andort. Lázár Andort 1948. április 1-jén reggel lakásán letartóztatták, az Andrássy út 60-ba vitték, azonban még aznap este hazaengedték. Többszöri kihallgatás és egyéb vizsgálatok során tisztázódott ugyanis, hogy Rákosi letartóztatásában, kicserélésének Lázár minisztersége idején való meghúításában Lázár Andornak nem

³Rövid, de annál gazdagabb tartalmú lemondólevelében — egyebek között — ezeket írta: „Remélem, hogy ezzel a lemondással (amelynek megtételére már korábban is, többen kapacitáltak) az adott körülmények között szolgálatot tehettek egyházamnak”.

volt része. Másnap, április 2-án Lázár Andor mégis átadta Ravasz László püspöknek a dunamelléki egyházkerületi főgondnoki tiszteről való lemondását,³ amelyet az 1948. május 11-i egyházkerületi közgyűlés — Ravasz László püspöki lemondásával együtt — fogadott el.

Lázár Andor főgondnok eltávolításával a református egyház elleni támadássorozat korántsem ért véget, sőt igazában inkább csak nyitányul szolgált. Megkezdődött — a már 1945-ben tervbe vett — széles körű akció Ravasz László lemondására is. Veres Péter honvédelmi miniszter és Dobi István (akkor már a Kisgazdapárt elnöke) 1948. március 31-én felkereste Ravasz Lászlót, hogy rávegye a püspöki tiszteből való távozásra. Másnap, április 1-jén (Lázár Andor letartóztatása napján) Bereczky Albert és Victor János (Budapest-Szabadság téri lelkipásztor, később teológiai tanár, egyházkerületi főjegyző, püspökhelyettes, Bereczky násza), három nappal később Bereczky és Karl Barth, a neves svájci teológus látogatták meg Ravasz Lászlót, és rábeszéltek a lemondásra. Április 8-án Tildy Zoltán köztársasági elnöknel a négy református püspök, valamint Makkai Sándor, Bereczky Albert és Péter János megbeszélést folytatott, amelyen jelen volt még Házi Árpád (akkor Pest-Pilis-Solt-Kiskun Vármegye alispánja, Rákosi közvetlen munkatársa, titkára) és Veres Péter is. A főtéma itt is Ravasz László távozása volt. Meg is állapodtak abban, hogy még annak az esztendőnek őszén esedékes egyházkerületi közgyűlésen Ravasz László visszavonul. Április 11-én azonban Péter János felkereste Ravasz Lászlót, és közölte vele, hogy a Tildy Zoltán *köztársasági elnök* elnöklete alatt tartott megbeszélésen született megegyezés nem nyerte meg Rákosi Mátyás *miniszterelnök-helyettes* jóváhagyását. Rákosi ragaszkodik Ravasz azonnali távozásához. Péter János azt is közölte, hogy Tildy „szívesen venne valami áthidaló megoldást, amely az ő közreműködésével létrejött megállapodás *látszólagos* megtartását biztosítaná”. Péter János — Rákosi megbízásából — az iránt is érdeklődött, hogyan fogadná Ravasz László, ha Rákosi őt meghívná egy személyes találkozásra. Ravasz — érzékelve a tényleges hatalmi viszonyokat, — nem zárkózott el e találkozó előtt, amelyre április 14-én került sor. Itt is — természetesen — Ravasz lemondása volt a főtéma, de az utódlás kérdése is szóba került. Rákosi kérte Ravasztól Bereczky Albert támogatását. Ravasz László 1948. április 28-án az Egyetemes Konvent, április 30-án a Zsinat lelkészi elnöki tiszteréről mondott le, május 11-én pedig megvált dunamelléki püspökségétől is. (1953. február 8-áig a Budapest-Kálvin téri lelkészi állásában még megmaradhatott, ekkor azonban onnét is nyugdíjba kényszerült.)

⁴A leváltott vezetőknek országos szinten helyébe lépő „második vonal” a párt és a kormányzat irányítói számára — legalább átmeneti időre — bizonyos célok elérésére elfogadható volt.

A két „főakadály” — Ravasz László püspök és Lázár Andor főgondnok — eltávolításával, úgy tűnt, hogy egyelőre „elhárult” a legfontosabb akadály az állam és a református egyház viszonyának „rendezése” útjából.⁴ Az állam és az egyház közötti vi-

szony „rendezésének” egyik neuralgikus pontja az *iskolakérdés* volt. Ebben is „faltörő kos” szerepet szántak a református egyháznak. Az iskolák államosításának előkészítése két, párhuzamos, végső fokon összehangolt vonalon futott: a kultusz kormányzatén és közvetlenül a Magyar Kommunista Pártén.

1948. március 9-ére Kovács Máté kultuszminisztériumi államtitkár (Ortutay Gyula miniszter tudtával és beleegyezésével) Enyedy Andor Tiszán inneni református püspökkel „félhivatalos megbeszélést” hívatott össze Sárospatakra, mivel a „Magyar Kommunista Párt és a Nemzeti Parasztpárt Zemplén megyei titkára részéről ismételen kifogások merültek fel a sárospataki református oktatási intézmények ellen...” Ezen az értekezleten a sárospataki református iskolák és iskolafenntartók képviselői mellett részt vett Aczél György országgyűlési képviselő, a Magyar Kommunista Párt Zemplén megyei titkára és Nagy Miklós vallás- és közoktatásügyi minisztériumi osztályfőnök is. Az államtitkár kifejtette, hogy a népi demokrácia és a polgári demokrácia között a harc eldőlt, s most már minden felelős tényező csak azon munkálkodhat, hogy a népi demokráciát minél teljesebb mértékben segítse. Hangsúlyozta az egyház és az állam közötti problémák rendezésének szükségességét és a népi demokrácia művelődéspolitikai igényeit az egyházi oktatási intézményekkel szemben. Kiemelte, hogy az egyházi iskolák jövője érdekében elengedhetetlen szükség van arra, hogy tervszerűen beilleszkedjenek a magyar népi demokrácia művelődéspolitikájába.

A „megegyezés”

A másik vonal közvetlenebbül a Magyar Kommunista Párt irányítása alatt futott. 1948. május 14-én kormánybizottságot hoztak létre a református egyházzal kötendő megállapodás szövegének kidolgozására. Ezt a tervezetet a Magyar Kommunista Párt Politikai Bizottsága Rákosi Mátyás elnöklete alatt május 20-án tárgyalta és elfogadta, és még aznap „bizalmas beszélgetés” keretében átadták a református konvent hirtelen összehívott bizottságának. Ez az „ad hoc bizottság” május 20-án és 21-én tárgyalta a tervezetet, majd május 22-én a kormánybizottság és a konventi bizottság együttes ülésen „vitatta meg”, és némi módosítással „előzetesen elfogadta” a tervezetet, és a június 2-án és 3-án ülésező Zsinati Tanács, valamint a Zsinat június 14-i és 15-i ülése elé terjesztette. Ez utóbbi — heves vita után végül is — elfogadni kényszerült.⁵ Az iskolák államosításáról elfogadtatott „megegyezés” értelmében négy gimnázium (a budapesti és debreceni leánytagozattal, valamint a pápai és sárospataki) a református egyház kezében maradt. (1952-ben a debreceni kivételével ezeket is fel kellett ajánlani az állam részére.) Az állam kötelezettséget vállalt arra, hogy húsz évre — öt évenként 25%-os csökkentés mellett — folyósítja az államsegélyt. Ez idő alatt kellett volna az egyháznak az „önfenntartás”-ra berendezkednie. Az iskolakérdésben elfogadtatott „megegyezés” lett azután a már teljesen újjáalakult Zsinat által szep-

⁵Június 16-án az országgyűlés már meg is hozta az 1948/XXXIII. törvénycikket a nem állami iskolák állami tulajdonba vételéről.

tember 29-30-án tárgyalt és 1948. október 7-én a Magyar Köztársaság és a Magyarországi Református Egyház között megkötött „egyezmény” kerete. Ez az „egyezmény” egészen 1990. március 19-éig meghatározta, szabályozta a református egyház életét Magyarországon.

Bereczky Albert megválasztása

⁶Ezt a képet, főként a hátteret más oldalról világította meg Kiss Roland korábbi belügyi államtitkár, majd dunamelléki egyházkerületi főgondnok 1956. október 31-én kelt lemondólevelének egy részlete: „1948 nyár elején Pozsonyban tárgyaltam határügyekben, mikor Rákosi telefonon hazarendelt és közölte velem, hogy Bereczky lesz a dunamelléki püspök, én pedig a főgondnok. Utasított Bereczky támogatására avval, hogy Bereczky ellenjelöltjeivel beszéljek, ne vállaljanak jelöltséget. Megkérdezte, hogy az én főgondnokká választásomhoz kell-e a (most már egyesült) párt vagy a kormány segítsége...”

A Ravasz László és Lázár Andor lemondatásával megüresedett püspöki és főgondnoki tiszt betöltésére az említett „megegyezés” elfogadtatása után az országban már egyeduralkodóvá váló Magyar Dolgozók Pártja által irányított körülmények között került sor. Ravasz László legszívesebben munkatársát, Muraközy Gyula Kálvin téri lelkipásztort látta volna utódként a püspöki székhelyben. Rajta kívül Szabó Imre budapesti és Benkő István pestkörnyéki esperes, valamint Bereczky Albert budapesti, Pozsonyi úti lelkész jöhetett szóba eséllyel. (Felvetődött még Makkai Sándor és Péter János neve is.) Április 11-én Péter János tájékoztatta Ravaszt, hogy Rákosi „Muraközyt, Szabó Imrét, Makkait nem fogadja el. Csak Bereczkyvel szándékozik az egyház és az állam viszonyának rendszeréről tárgyalni”. Április 14-én Rákosi már kérte Ravaszt, hogy „választassa meg Bereczkyt”. Ilyen előzmények után Rákosi személyes kívánságának megfelelően, 1948. április 30-án Ravasz „magánlevelet” intézett Bereczkyhez, amelyben kijelentette „...arra a meggyőződésre jutottam, hogy Neked kell átvenned az én szolgálatomat”. Bereczky május 2-án válaszolt Ravasznak: „...a nehéz szolgálat elől nem térhetek ki”. Victor János körlevéllel fordult a Dunamellékhez Bereczky Albert püspökké választása érdekében, s ehhez a körlevélhez csatoltan tették közzé Ravasz levelét és Bereczkynek az arra adott válaszát. Karl Barth svájci református teológus 1948. május 23-án nyílt levéllel fordult a magyar reformátusokhoz Bereczky püspökké választása érdekében. Május 10-én, a dunamelléki esperesi és gondnoki értekezleten Ravasz László — Rákosi Mátyás kérésének megfelelően — utódjául Bereczky Albertet javasolta. Minthogy akkor, és még igen sokáig — szélesebb körben nem volt ismert a javaslat tétel háttere, az értekezlet leszavazta Ravasz előterjesztését.⁶ A főgondnok-jelölt és segítő apparátusa eredményesen működött: az esperesi és gondnoki értekezlet által a püspöki tisztre jelöltek egymás után léptek vissza, így az 1948. július 16-i szavazatbontás eredménye: 640 szavazatból 340-et kapott Bereczky Albert. Tisztébe 1948. szeptember 28-án iktatta be Victor János.

Ezzel azonban a dunamelléki egyházkerület elnöksége ügyének csupán az egyik fele oldódott meg; hátra volt még a főgondnoki tisztnek — Rákosi elgondolásának-akarátának megfelelő — betöltése. Ez azonban már sokkal nehezebben ment. Dr. Kardos János budapesti ügyvéddel (Ordass Lajos evangélikus püspök védőjével, akit egy ízben szabályosan meg is választott az egyházkerület), Szabó Sándorral, az Országos Bethlen Gábor Szövetség elnökével, majd Cseh-Szombathy Lászlóval, a Bethesda Kórház

főorvosával szemben, negyedik próbálkozásra sikerült Kiss Rolandot a dunamelléki főgondnoki tisztségbe erőltetni. Beiktatása 1949. április 6-án történt meg.

Ravasz László és Lázár Andor eltávolításával, Bereczky Albert és Kiss Roland elnöki székbe juttatásával a református egyház felső vezetésében az „őrségváltás” első — Rákosiék számára egyelőre talán a legfontosabb — része „sikerrel” befejeződött. A teljes váltás azonban még váratott magára! Révész Imre tiszántúli püspök 1949. szeptember 1-jei hatállyal lemondott valamennyi egyházi tisztségéről, megbízatásáról, sőt lelkészi jellegéről is.

A felső és középszintű vezetők teljes cseréje

Révész Imre lemondásával tehát a legnagyobb, a tiszántúli egyházkerület püspöki széke is megürült. Alapos előkészítés után — 607 beérkezett szavazatból 368-cal — Péter János került a püspöki tisztségbe. 1949. december 15-én iktatták be hivatalába. 1951-ben a tiszántúli egyházkerület főgondnoki széke is gazdát cserélt. 1950. június 13-án elhunyt Szentpéteri Kun Béla egyetemi tanár, egyházjogász. Utóda Erdei Ferenc, akkori földművelésügyi miniszter lett. (Az „őrségváltás”, vagyis a régi egyházi vezetőség „lecserélése” felső és középszinten lényegében 1952 folyamán végbement: a Tiszán inneni egyházkerület nagyobb része „beolvadt” a tiszántúliba, egy egyházmegyéje pedig a dunamelléki egyházkerülethez csatlakozott — így Enyedy Andor püspöki és Horváth Elemér főgondnoki széke egyszerűen megszűnt. 1957. január 1-jével állt vissza a Tiszán inneni egyházkerület. Egyedül a dunántúli egyházkerület püspöke, Győry Elemér tudta megőrizni tisztét 1943-tól egészen 1961-ig. A középszintű, egyházmegyei vezetők — esperesek és egyházmegyei gondnokok — körében, ahol még nem történt meg a személycseré, ott erre kitűnő alkalmul szolgált 1952-ben az egyházmegyei határoknak a politikai meggyékhez való igazítása, amelynek során több korábbi egyházmegye megszűnt, újabbak alakultak, így az elnökségek átalakítása is könnyen ment.)

1948 őszétől megkezdődött az egyházak radikális visszaszorításának a korszaka. 1949. június 26-án közzétették a 4105/1949. számú kormányrendeletet az egri (római katolikus), a kecskeméti (református) és a miskolci (evangélikus) jogakadémiák megszüntetéséről. Szeptember 5-én az Elnöki Tanács 1949. évi 5. számú törvényerejű rendelete eltörölte a kötelező és bevezette a fakultatív iskolai vallásoktatást, noha egy esztendővel korábban a tárgyalások során végig hangoztatta a kormányzat, hogy az iskolák államosítása nem érinti a kötelező vallásoktatás kérdését, sőt a „megegyezés”-ben és az „egyezmény”-ben is az áll, hogy az állami iskolákban a hitoktatás kötelező marad. Ezután egyre intenzívebbé váltak az iskolai vallásoktatás elsorvasztására és teljes megszüntetésére való törekvések. Az 1950. évi 23. számú törvényerejű rendelet „leválasztotta” a hittudományi karokat a tudományegyetemek szervezetéről, és intézkedett az illetékes „egyhá-

zak részére való visszaadás tárgyában". Így az 1950-1951. tanévtől Debrecenben is Református Teológiai Akadémia kezdte meg működését. 1950. január 13-án a református és az evangélikus egyház püspökei is letették az esküt a Magyar Népköztársaságra és annak alkotmányára.

Az egyesületek felszámolása

1950-ben lényegében befejeződött az egyházi, missziói, hitbuzgalmi és ifjúsági egyesületek felszámolása, önkéntes feloszlása. A Belügyminisztérium 1949. október 5-én „jövőhagyta” a Református Egyetemes Konvent Elnökségének előterjesztését a tizennégy legfontosabb egyesület feloszlatajáról. December 12-én pedig az Egyetemes Konvent elnökségi Tanácsa, a benne képviselt négy egyházkerület püspökei és főgondnokai „Testvéri Izenet gyülekezeteink lelkipásztoraihoz és presbitériumaihoz, egyházmegyéink espereseihez és missziói bizottságaihoz, egyházunk minden szolgájához és tagjához” által igyekezett végére járni annak a folyamatnak, amely az 1946. július 4-én kiadott belügyminiszteri rendelettel indult a társadalmi és egyházi egyesületek és mozgalmak felszámolására. Az egyházi, a kegyességi, az ébredési és evangélikus mozgalmak, egyesületek, amelyek „az egyházon félig belül, félig kívül önálló életet éltek külön egyesületi szervezetekben”, időközben jórészt már „önként” feladták önállóságukat. A „Testvéri Izenet” minden missziói tevékenységet az egyház irányítása és ellenőrzése alá rendelt, s habár ezzel megszüntette az egyesületek önálló missziói munkáit, ugyanakkor — rövid időre — átmentette e munka lehetőségeit. Eleinte minden missziói munkát az 1948. júliusi sárospataki konferencián Makkai Sándor vezetése alatt megalakult Országos Missziói Munkaközösség irányított, rövidesen azonban mindenfajta missziói tevékenység lehetetlenné vált, vagy legjobb esetben is igen szűk korlátok közé szorult.⁷

⁷Ennek az egyházi életet zsugorító koncepciónak felelt meg az 1952. február 29-én hozott és március 1-jén hatályba lépett ún. „Missziói Szabályrendelet”, amely — 1989. augusztus 31-ig, hatályon kívül helyezéséig — „szabályozta” a református egyház missziói tevékenységét (kizárva például a „laikus munkát”).

Hálás és abszolút engedelmesség a hatalomnak

1951-ben az egyház tevékenységi köre és életlehetősége tovább szűkült. 1951. július 17-én jelent meg a Belügyminisztérium közleménye „a volt kizsákmányolók” Budapestről való kitelepítéséről. Ez több lelkipásztort, a református egyház nem lelkészi vezetőit, valamint számos egyháztagot érintett. Majd megindult a „kulákok” elleni hajsza, amelynek szintén igen sok egyháztag lett a kárvallottja. Az a határozott tiltakozás, közbenjárás, mentés, amely a jobboldali totális diktatúrával szemben megnyilvánult, a baloldali diktatúrával szemben nem jelentkezett, sőt, ha a lelkipásztorok (nem kevesen voltak ilyenek) megpróbáltak a bajbajutottakon segíteni, utolérte őket mind az egyházi vezetés számonkérése, mind az államhatalom megtorlása. Bereczky Albert püspök azon az állásponton volt, hogy az egyház a Horthy-korszakban eljátszotta a prófétai tiszt jogát. Kidolgozta a „hitben való engedelmesség” és a „keskeny út” teológiáját, amely szerint „oda kell mennünk, ahová visznek, mi eljátszottuk a jogunkat a prófé-

⁸Az Állami Egyházügyi Hivatal az országgyűlés 1951. május 18-án az 1951. évi I. törvénnyel állította fel (és az 1989. évi 14. számú törvényerejű rendelet szüntette meg). Július 3-án pedig megszületett az Elnöki Tanács 1951:20. számú törvényerejű rendelete (a Magyar Közlöny július 4-i számában jelent meg) a főbb egyházi állások betöltésének módjáról.

Az iskolák államosítása

tai kritikára, s nekünk nem lehet más feladatunk, mint hálás és abszolút engedelmesség a hatalomnak”.

A Magyar Dolgozók Pártja Titkársága 1951. május 4-én tartott ülésén határozatot hozott az Állami Egyházügyi Hivatal (ÁEH) felállításáról.⁸

Az Állami Egyházügyi Hivatal elnöke 1951. július 17-én „bizalmas” megbeszélést folytatott a református egyház két magas rangú vezetőjével: Péter János tiszántúli püspökkel és Finta István egyetemes konventi főtanácsossal, ahol az ÁEH részéről jelen volt még Horváth János elnökhelyettes és Veres Pál előadó is. Kossa István az egyház említett vezetőinek tudomására hozta, hogy „a református egyház a következő feladatok elé került: 1. Diakonissza-szervezetek megszüntetése; 2. egyházi földek felajánlása; 3. a kis létszámú gyülekezetek csoportosítása; 4. teológiai akadémiák összevonása; 5. egyházkerületek összevonása”. A konventi elnökség július 24-én tárgyalta az első négy „feladatról”. Másnap, az újabb megbeszéléseken a konventi főtanácsos már „ütemtervet” terjesztett elő az „egyházzsugorításra”: 1. a diakonissza-szervezeteket november 30-ig megszüntetik; 2. mindennemű egyházi földet azonnal, de legkésőbb szeptember 1-jéig felajánlanak az államnak; 3. vállalják, hogy a kis létszámú gyülekezetek összevonásával („bokrosítás”) öt év alatt 20-25%-kal csökkentik az anyaegyházközségek számát; 4. a konventi elnökség intézkedik, hogy a dunántúli egyházkerület a pápai és a Tiszán inneni egyházkerület a sárospataki teológiai akadémián 1951. szeptember 1-jén már ne nyisson meg új tanévet, hanem a hallgatókat Budapestre, vagy Debrecenbe irányítsa.

1952. február 21-én Horváth János, az ÁEH elnöke értesítette Rákosi Mátyást: „A református és evangélikus egyház vezetőivel megegyeztünk abban, hogy 1952. szeptember 1-jével csak egyházi fiúgimnázium fog megindulni Debrecenben, mely reformátusok vezetése alatt fog állni. Ennek a megmaradó egyházi iskolának hallgatói 25%-ban evangélikusok lesznek...”

Így azután az 1948-as államosítás előtti (1948 áprilisi) állapothoz képest, amikor a református egyház tulajdonában 2 kisdudóvó, 1024 elemi (általános) iskola, 3 férfi és 1 női tanítóképző, 14 polgári iskola, 15 fiúgimnázium (internátussal), 3 leánygimnázium (internátussal), 3 gazdasági szakközépiskola, 1 felsőkereskedelmi szakiskola, 1 jogakadémia (Kecskeméten), 4 teológiai akadémia (a debreceni egyetemi karként, a budapesti, a sárospataki és a pápai) volt — megmaradt 2 teológiai akadémia és 1 gimnázium.

Ilyen körülmények között érkezett el 1952. március 9-e, Rákosi Mátyás 60. születésnapja, amelyen már a teljesen megtört gerincű református egyházi vezetés „hódolt” a „bölcshöz” elött.